

Шелестова Людмила Володимирівна,
*доктор педагогічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу дидактики
Інституту педагогіки НАПН України,
м. Київ*

ПІДРУЧНИК ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ У СУЧАСНІЙ ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

У статті розкрито роль шкільного підручника у розвитку творчих здібностей учнів. З'ясовано роль навчальних текстів та навчальних завдань у реалізації розвивальної функції підручника. Описано вимоги до навчального тексту як засобу розвитку творчих здібностей учнів. Проаналізовано підручник з української літератури для учнів 10 класу (профільний рівень) на предмет реалізації ним розвивальної функції.

Ключові слова: *творчі здібності; старшокласники; профільна освіта; підручник; навчальна книга.*

Ефективність розвитку творчих здібностей особистості залежить від ряду чинників: індивідуальних особливостей дитини, її активності, впливу зовнішнього середовища. Одним із найбільш вагомих зовнішніх чинників впливу на розвиток особистості є освіта, зокрема і профільна. У зв'язку з цим ми намагалися з'ясувати, яким чином профільна освіта впливає на розвиток творчих здібностей старшокласників. Зауважимо, що під творчими здібностями ми розуміємо такі загальні здібності людини, які забезпечують успішність виконання творчої діяльності у будь-якій сфері [2]. Творчі здібності мають складну структуру. Науковці виділяють такі компоненти творчих здібностей:

- мотиваційно-творча активність;
- інтелектуально-логічні здібності;
- інтелектуально-евристичні здібності;
- самоорганізаційні здібності;
- комунікативні здібності [1].

Інтелектуально-евристичні здібності називають творчими, у вузькому значенні слова, креативними. Саме вияв цих властивостей характеризує діяльність як творчу.

Підручник як основний засіб навчання відіграє особливу роль, відіграє особливу роль у розвитку творчих здібностей. Загальновідомо, що провідними структурними елементами підручника є навчальний текст та апарат організації засвоєння змісту: питання й завдання, пам'ятки, інструктивні матеріали, таблиці тощо.

З'ясуємо, якими мають бути ці найбільш вагомні структурні елементи підручника, аби вони могли забезпечити розвиток творчих здібностей учнів.

Існують різні точки зору стосовно того, якими мають бути навчальні тексти у сучасних підручниках. І. Осмоловська [3] стверджує: щоб текст успішно сприймався сучасними дітьми він повинен бути коротким, водночас ємким; давати повний і точний опис явища, предмета, події. (кліпове мислення, труднощі у сприйнятті великих обсягів інформації, зміна психології сприйняття, поява електронних інформаційних ресурсів, проблеми з мотивацією навчання, необхідність посилення дієвості знань і використання їх у вирішенні практичних завдань).

Водночас, М. Холодна та Е. Гельфман застерігають від надмірного спрощення змісту освіти, спроб відмовитися від «зайвих» знань, уникнути «перенавантаження» учнів за рахунок відмови від теоретичних знань на користь практико-орієнтованих. Вони зауважують, головне – не те, скільки знань і які саме знання включені в навчальний процес, а те, як організовані навчальні знання і якою мірою вони є засобом розвитку й виховання учнів [5].

Не будь-які навчальні тексти здатні виконувати розвивальну функцію, а лише спеціально сконструйовані навчальні тексти, які можуть виступати в якості засобу управління творчим розвитком учнів (М. Холодна та Е. Гельфман). Для реалізації цієї мети, тексти повинні відповідати таким вимогам:

- Ураховувати психологічні закономірності процесу утворення понять (залучення різних способів презентації поняття, формування його когнітивної схеми, виділення суттєвих ознак, встановлення внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків між поняттями).

- Розвивати здатність міркувати, обґрунтовувати, доводити. Для реалізації цієї вимоги у підручнику має бути «проблемно-міркувальний» тип викладу навчального матеріалу, для якого характерні такі особливості: наявність у тексті проблемної ситуації з виділенням тієї суперечності, яка не може бути вирішена на основі раніше отриманих знань; використання проблемних запитань, які

розгортають проблемну ситуацію в різних, часто неочікуваних для учня контекстах і концентрують його увагу на ключовій деталі проблемної ситуації; демонстрація учням зразка міркувань під час вирішення проблеми; наявність особливих зворотів мовлення, які стимулюють процес мислення («Спостерігаючи, не можна не помітити...», «Порівнюючи ці дві точки зору...», «Уявимо собі, що буде, якщо...», «Спробуємо розібратися...», «Обґрунтуйте запропоноване рішення» тощо).

- Орієнтувати на формування інтелектуальних умінь, пов'язаних із саморегуляцією навчально-пізнавальної діяльності (уміння планувати власну діяльність, оцінювати й контролювати свої дії, передбачати результат, який шукається тощо).

- Створювати умови для внутрішньої мотивації навчально-пізнавальної діяльності, а саме: засобами навчального тексту учні залучаються до обговорення необхідності перейти до вивчення нового матеріалу саме в цей момент; які ситуації обумовили появу нового поняття; яких знань не вистачає для вирішення проблемної ситуації тощо.

- Розвивати творчі здібності, ініціюючи процес народження смислів. Текст має містити неочікувані поєднання різних трактувань, передбачати можливість стрибкоподібного переходу до текстів різного типу – від предметного до психологічного, від сюжетного – до доведення і обґрунтування тощо [5].

Нами було проаналізовано навчальні тексти та завдання в одному з підручників для учнів профільної школи – підручника з української літератури для 10 класу (профільний рівень) [4] – на предмет його відповідності вимогам щодо навчальних текстів з метою реалізації ними розвивальної функції.

На основі цього аналізу зроблено висновок про те, що навчальні тексти в ньому в цілому сприятливі для розвитку творчих здібностей старшокласників. У навчальних текстах виділяються суттєві ознаки літературознавчих понять, що вивчаються, залучаються різні способи презентації понять; навчальні тексти орієнтовані на встановлення внутрішньопредметних зв'язків та на встановлення міжпредметних зв'язків між поняттями, що є позитивним для розвитку творчих здібностей старшокласників. Проте у ньому переважає пояснювально-ілюстративний спосіб викладення навчального матеріалу, що не відповідає вимогам до навчального тексту розвивати здатність учня міркувати, обґрунтовувати, доводити. Автори

підручника намагаються створити умови для внутрішньої мотивації навчально-пізнавальної діяльності, якісно використовуючи додаткові засоби передачі інформації, зокрема репродукції картин та інформаційні вставки в основному тексті. Хоч тексти завеликі за обсягом, вони добре структуровані, привабливі візуально, у них наявні різні трактування, що ініціює учнів до процесу народження нових смислів.

Ще одним важливим структурним елементом підручника завдання. Саме вони відіграють основну роль у отриманні учнями досвіду творчої діяльності. Відповідно до існуючої у дидактиці класифікації завдань за характером навчально-пізнавальної діяльності, усі завдання поділяють на три групи: репродуктивні, частково-пошукові та творчі. З огляду на це, усі завдання цього підручника нами було також поділено на три групи (табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл завдань за типами у підручнику
з української літератури
(10 кл., профільний рівень)**

Загальна к-ть	Репродуктивні завдання		Частково-пошукові завдання		Творчі завдання	
	Факт. к-ть	К-ть у %	Факт. к-ть	К-ть у %	Факт. к-ть	К-ть у %
684	260	38	397	58	27	4

Тобто, цей підручник недостатньо реалізує розвивальну функцію на рівні навчально-пізнавальних завдань, оскільки їхня кількість та різноманітність не забезпечують умови для ефективного прояву творчих якостей учнів та їхнього розвитку.

Типовими репродуктивними завданнями є:

- відтворення хронології подій;
- переказ подій та явищ.

Ця група завдань не сприяє розвитку творчих здібностей, вони спрямовані на відтворення учнями знань.

Типові частково-пошукові завдання:

- завдання на розкриття зв'язку творчості письменника (конкретного твору) з епохою, в яку він жив;
- завдання на розкриття взаємозв'язку між особистістю письменника, його життям і творчістю;
- завдання на з'ясування творчої історії художнього твору;

– завдання на аналіз художнього твору (з'ясування ідейно-тематичної основи, особливостей образів, композиційно-сюжетної структури тощо);

– завдання на з'ясування ідейно-художніх особливостей та стилю письменника;

– завдання на визначення значення письменника для його часу та для сучасників.

Тобто, частково-пошукові завдання з літератури передбачають виконання учнями окремих етапів пошуку, прояв ними певної самостійності у засвоєнні знань (з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, аналіз і синтез, з'ясування закономірностей і тенденцій, з'ясування специфіки явища, з'ясування нових фактів, оцінних суджень, тощо).

У процесі виконання завдань цього типу в учнів *розвиваються окремі творчі здібності*: частково – інтелектуально-евристичні (гіпотетичність мислення, здібність переносити знання й уміння в нову ситуацію, незалежність суджень, критичність мислення) та більшою мірою інтелектуально-логічні (здібність аналізувати, порівнювати; здібність виділяти головне, відкидати другорядне; здібність описувати явища, процеси тощо).

Типовими творчими завданнями є такі:

– завдання на створення різножанрових текстів на основі змісту художнього твору (листів, есе, сценарію радіовистави);

– завдання на створення текстів з опорою на зміст літературознавчих матеріалів (доповідь-проект, реферат);

– завдання на створення усного або письмового повідомлення стосовно репродукції картини чи ілюстрацій до художнього тексту.

Як бачимо, творчі завдання передбачають організацію пошукової, творчої діяльності з розв'язання нових проблем (створення творчого продукту: власних суджень, оцінок, творів, описів, моделей тощо). Виконання завдань цього типу сприяє виявленню та розвитку всього компонентного складу творчих здібностей:

- здібності генерувати ідеї, висувати гіпотези;
- здібності фантазувати; асоціативності мислення;
- здібності бачити суперечність;
- здібності переносити знання та вміння у нові ситуації;
- здібності відмовитись від нав'язливої ідеї, подолати інертність мислення;
- незалежності суджень;

- критичності мислення, здібності давати оцінні судження.

Отже, для ефективного виконання підручником своєї розвивальної функції необхідно дотримання ряду вимог. Зокрема, навчальні тексти мають бути відповідної якості, а кількість і якість завдань має бути такою, аби забезпечити учням можливість прояву й розвитку їхніх творчих здібностей.

Актуальними є подальші дослідження щодо ефективності використання інших компонентів підручника з метою розвитку творчих здібностей старшокласників в умовах профільного навчання.

Список використаних джерел

1. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности: Основы педагогики творчества. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1988.

2. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности, Санкт-Петербург : Питер, 2009.

3. Осмоловская И. М. «Учебники нового поколения: поиск дидактических решений». *Отечественная и зарубежная педагогика*. 2014. № 4. С. 45–53.

4. Слоньовська О. В. Українська література (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2018.

5. Холодная М. А., Гельфман Э. Г. Развивающие учебные тексты как средство интеллектуального воспитания учащихся. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2016.